

УДК 141.8(470)

І. В. Шаталович
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

КОНЦЕПЦІЯ ДИНАМІЧНОГО АТОМІЗМУ М. ЛОССЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПОШУКІВ

Постановка проблеми. Поляризація наукової картини світу у вигляді природничо-наукової та гуманітарної сфер, що володіють різними мовами, критеріями та цінностями, відбулася близько трьохсот років тому. Неодноразово робилися спроби рішення цієї проблеми, яка має істотне ускладнення, пов'язане з подоланням якісного розриву між живою і неживою природою, між мікро- і макросвітами. Більшість із них в історії науки ґрунтуються на природничо-науковому редукціонізмі, який зводить все буття до неорганічної матеріальності, що в кінцевому підсумку веде до ще більшої диференціації природних і гуманітарних наук. Альтернативним шляхом є побудова цілісної картини світу. Серед багатьох концепцій певний інтерес викликають ідеї російського космозмі, зокрема ідеї М. Лосського, який неодноразово звертав увагу на необхідність набуття фізикою ХХ століття метафізичного фундаменту [7; 4] і висував у цьому аспекті досить сміливі гіпотези.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї теми. У дослідницькій літературі (П. Гайденко, А. Джамулаєв, І. Євлямпієв, В. Зеньковський, В. Кувакін, С. Левицький, Г. Шпет) досить повно проаналізовано особливості та витоки ідеал-реалізму М. Лосського, який стверджує, що весь світ є органічним цілим субстанціальних діячів, тісно пов'язаних один з одним. Дослідники підкреслюють ідею мислителя про те, що розвиток природознавства неминуче приведе до зміни опису фізичних об'єктів, який буде наближений до опису органічних єдностей – біологічних і соціальних. Витоки такого підходу до опису фізичних явищ, який М. Лосський називає динамічним атомізмом, беруть свій початок у філософській концепції Г. Лейбніца.

Водночас відзначимо, що, незважаючи на ґрунтовний аналіз філософських позицій М. Лосського, недостатньо дослідженим у науковій літературі залишається його аргументація цілісного розуміння картини світу в сучасному природознавстві. Тож цей напрям його творчості вимагає більш детального аналізу, виходячи з контексту не тільки релігійно-філософських, а й сучасних природничо-наукових позицій.

Мета статті – розкрити особливості концепції динамічного атомізму М. Лосського в контексті сучасних наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. У концепції динамічного атомізму М. Лосського виділяємо три головні аспекти: волюнтаристський, еволюційний і пансіхічний, які мають чітку суголосність з актуальними ідеями сучасного природознавства і можуть допомогти в розробленні метафізичного фундаменту цілісної загальнонаукової картини світу.

Волюнтаристський аспект філософії М. Лосського виражений в тому, що свобода волі, з точки зору мислителя, стає головним визначенням субстанціального діяча, його сутності [1, с. 358]. На думку М. Лосського, будь-яка зміна в субстанціальному діячі є його особиста дія. Таким чином, М. Лосський розрізняє причину і привід. Під причиною він розуміє субстанціального діяча і його творчу силу, а всі інші умови – привід [5, с. 530]. Отже, події зовнішнього світу є лише приводом для дій субстанції, а не причиною цих дій. М. Лосський також вводить поняття динамічної причинності та відрізняє позитивістське і метафізичне вчення про причинність. Останнє пов'язане з поняттям творіння, породження подій [4].

Таке вчення про свободу поведінки всіх субстанціальних діячів (навіть електронів), на думку М. Лосського, не веде до заперечення можливостей науки. Субстанціальні діячі, які мають дуже низький розвиток (наприклад, діячі неорганічної природи), реагують на умови навколишнього середовища край одноманітно: два електрони мільйони разів відштовху-

ють один одного, а в якомусь мільйон першому випадку вони не зроблять взаємного відштовхування [7]. На думку М. Лосського, відсутність закономірного зв'язку подій не робить науку неможливою. Для можливості науки досить, щоб існувала лише більша або менша правильність зв'язку подій у часі, яка саме і має характер статистичної закономірності як зв'язку подій. В органічній природі (у житті рослини, тварини, людини) правильність зв'язку процесів вже менш значуща, тому, як зазначає М. Лосський, рослина, тварина й особливо людина більшою мірою проявляють свою свободу й індивідуальне відхилення від правил, ніж молекули води, атоми кисню, електрони [6, с. 39-40].

Саму свободу волі М. Лосський доводить, виходячи із закону причинності, на відміну від детерміністів, які заперечують свободу волі на тій підставі, що кожна подія має причину. Як зазначає мислитель, всяка подія виникає не сама по собі, а кимось твориться. Субстанціальний діяч створює події як свої життєві прояви [3]. Чи може що-небудь зовнішнє детермінувати субстанціального діяча? На думку мислителя, воля субстанціального діяча вільна, а це значить, що всі її прояви можуть визначатися тільки нею самою. У цьому сенсі вона є *causa sui* – причина самої себе.

На думку М. Лосського, особистість обирає цінності переважно перед іншими цінностями як мету свого вчинку. Це обрання є вільним актом діяча. Але функціональні зв'язки ідеальних форм (наприклад, математичні принципи), а також закони ієрархії цінностей та її значення для поведінки, що обумовлюють осмисленість світу, не залежать від волі діячів [3].

Ідеї, висловлені М. Лосським, не втратили свого потенціалу для наукових пошуків сьогодення. Наприклад, у сучасній фізиці одне з питань численних дискусій з проблеми скритих параметрів (змінних) пов'язане з так званою аксіомою або теоремою «про свободу волі», сучасний варіант якої (Free Will Theorem або The Strong Free Will Theorem) висунули професори математики Принстонського університету Джон Конвей (John Conway) і Симон Кохен (Simon Kochen) [19]. Ця теорема спростовує можливість наявності будь-яких локальних схованих змінних. На думку вчених, якщо ми – люди – дійсно володіємо свободою волі, то й елементарні частинки мають свою невелику порцію цього безсумнівного блага. Точніше, якщо експериментатор може вільно вибирати напрями орієнтації деяких вимірних приладів, то відгук частки (строго кажучи – відгук Всесвіту поблизу від частки) не визначається повністю всією попередньою історією Всесвіту, тобто не буде абсолютно детермінований.

У полеміку з ними вступає професор теоретичної фізики з Нідерландів Ж. Т'Хоофт [18], на думку якого визначення свободи волі, що використовується опонентами, є невідповідним для строго детерміністських теорій. Він пропонує інше формулювання, що визначає умову, яка може виявитися більш придатною для теоретичних конструкцій і моделей. Своєю аксіомою він називає умовою «необмеженого вибору початкового стану», яке не вступає в конфлікт із детермінізмом.

Ці дискусії в сучасному природознавстві ґрунтуються на знаменитих квантових парадоксах. Серед таких відзначимо відомий дослід із відкладеним вибором Дж. Уїлера, пов'язаний з припущенням про наявну в частки можливість по-різному проявляти себе в останній момент досліду, що перетворює спостерігача реальності на учасника створення реальності [17, с. 547]. Одним з останніх був сформульований квантовий парадокс «перевірки бомб», запропонований А. Еллісуром і Л. Вайдманом у 1993 р. [15, с. 421] і реалізований в 1996 р.

в експерименті П. Квята, Х. Вейфуртена і А. Цайлінгера [20]. В основі цього феномену – незвичайна поведінка квантової частинки, яка в разі встановлення детектора на одному з альтернативних шляхів замість стану суперпозиції немов би «відчуває» наявність бомби й обирає інший шлях. Зазначені парадокси розкривають проблему органічної єдності неживого і живого світу, а також істотну для сучасної науки проблему так званого «зшивання» мікро- і макросвітів.

Рішення цих парадоксів може базуватися на цілісному сприйнятті світу, запропонованому в динамічному атомізмі М. Лосського: діяч, виходячи зі свободної волі та статистичної закономірності, не кожен раз повинен здійснювати один і той же вибір.

Аналогічної позиції в сучасній науці дотримується академік Б.Б. Кадомцев [2, с. 332-334]. На його думку, колапси (редукції) хвильових функцій мікрооб'єктів, які досі не мають однозначного й задовільного наукового пояснення, виглядають як вільні вчинки, тобто як прояв свободи волі. Б.Б. Кадомцев також ставить питання підстав цілісної картини світу: як, залишаючись у рамках фізики, можна підступитися до пояснення феномена свободи волі? Під свободою волі вчений розуміє свободу дій чи вільний вибір між двома або кількома альтернативами. Відзначаючи, що дуже важко уявити собі границю появи свободи волі на межі між неживим світом і життям, він приходить до припущення, що свобода волі є іманентною, тобто внутрішньо притаманною властивістю усього світу. Свободу волі в мікросвіті Б. Кадомцев пов'язує також з проблемою біфуркацій, коли закони механіки та фізики допускають неоднозначний розвиток процесу. Тому, як зазначає вчений, випадкові біфуркації можна розглядати як ті, що відбулися безпричинно й спонтанно. Відповідно, хвильова функція є всього лише «показником намірів» частинки. Підводячи підсумок своїх міркувань, вчений розрізняє причинно-наслідковий і «вольовий», тобто спонтанний, аспекти еволюції світу.

Другий аспект, який доцільно виділити в динамічному атомізмі М. Лосського, – це еволюційний. Як зазначає В.С. Стюпін, універсальний (глобальний) еволюціонізм є основою сучасної наукової картини світу. Його суть полягає в розгляді неживої, живої та соціальної матерії як єдиного універсального еволюційного процесу [16, с. 641-644].

Істотне осмислення цей аспект знаходить в побудові цілісної картини світу М. Лосського. На думку філософа, крайній ступінь відокремлення в природі, є станом елементарних частинок (у концепції М. Лосського – вільних електронів, протонів тощо). Разом із тим вона є і крайнім ступенем однамітності життєвих проявів субстанціонального діяча. Однак і на цьому ступені падіння формальна свобода і цілеспрямований характер дій субстанціонального діяча зберігаються. Навіть така спрощена істота прагне, хоча й несвідомо, до більш змістовного життя і досягає цієї мети шляхом вступу в союз з іншими субстанціональними діячами. Таким чином, на думку мислителя, виникають атоми, молекули, одноклітинні організми, багатоклітинні рослини та тварини; людина, соціальні союзи, а також космічні об'єкти, такі як сонце, планети, теж є цілими. Такі спілки мають досить стійкий характер, і багатоскладні прояви їх відбуваються як єдине органічне ціле.

М. Лосський неодноразово повертається у своїх працях до осмислення механізму такого еволюційного процесу. У «Вченні про перевтілення» [6, с. 44-45] він більш детально зачіпає це питання. Як зазначає мислитель, субстанціональний діяч, який виробив більш-менш високий тип життя, повертає до себе діячів менш розвинених, які відчули потяг до участі в такому житті; вони підкоряються більш високому діячу і стають його органами. У результаті існує ієрархічна будова природи: у системі атома є центральний діяч, якому підпорядковані електрони, протони й т. п. елементи атома. У системі молекул є ще більш високорозвинений діяч, якому підпорядковані атоми, тощо. У системі людини такий центральний діяч, на думку М. Лосського, це людське «я», йому, відповідно, підпорядковані діячі, які є завідувачами центрів мозку, а також такими органами, як серце, печінка тощо; у свою чергу, цим діячам підпорядковані клітини організму і т. д. вниз аж до діячів, що стоять на чолі атомів тіла. Людське «я» живе в системі світу

не ізольовано, а входить до системи будь-якого соціального цілого, типу життя якому воно симпатизує; далі ці соціальні цілі підпорядковані єдиному живому організму нашої планети Земля, котра підпорядкована нашій Сонячній системі. Зрештою, всі ці союзи суть органи Всесвіту як єдиного живого організму.

Третій аспект, який було виділено в філософії М. Лосського, – панпсихічний, який пов'язаний з допущенням якогось «одухотворення», тобто наділення неживої природи елементами психічної діяльності. Він покликаний заповнити якісну прірву між живою і неживою природою.

На думку М. Лосського, матеріальні процеси ніколи не бувають чисто матеріальними: вони завжди здійснюються як «психойдно-матеріальні» або «психоматеріальні», і до того ж «цілеспрямовані». Відповідно, на думку філософа, вся природа зверху донизу одухотворена [7]. З точки зору М. Лосського, діячі під час взаємодії відчувають один одного як щось позитивно або негативно цінне, і зовні це виражається в актах тяжіння або відштовхування. Електрон відштовхує інші електрони, але він притягує протони. Психойдний процес, на думку М. Лосського, відрізняється від психічного тим, що його викликає діяч, який стоїть на більш нижчому ступені розвитку, ніж людина або тварина [8, с. 301].

Вказані гіпотези М. Лосського є суголосними сучасним науковим гіпотезам про співвідношення свідомості та неживої природи, зміст яких має дві основні сторони: чи є «розум» у мікросвіті та чи можливий вплив розуму людини на мікросвіт? Подібні питання породжуються незвичайною статистичною поведінкою матерії на мікрорівні та ймовірним характером причинно-наслідкових зв'язків.

Одна з перших обґрунтованих пропозицій про експериментальну перевірку тези про можливість існування в мікросвіті розумного життя була висунута в 1980 р. в доповіді Р.С. Нахмансона на семінарі в Інституті фізики напівпровідників Сибірського відділення АН СРСР. Продовжуючи в цьому питанні лінію відомого радянського академіка М.А. Маркова [9] (на думку якого наш Всесвіт ззовні може «виглядати» як одна-єдина елементарна частинка), Р.С. Нахмансон у свою чергу висуває припущення про те, що елементарні частинки самі наділені свідомістю [13, с. 442]. На думку вченого, «елементарні» частинки – це дуже складні продукти еволюції. Вони можуть приймати, обробляти і поширювати інформацію, їхня поведінка цілеспрямована, що відбивається в телелогічному характері фізичних законів (варіаційні принципи). Іншими словами, мікрооб'єкти мають особливий «прихований параметр», щось, що ми позначаємо словом «свідомість» [14].

Р.С. Нахмансон проводить послідовну аналогію між поведінкою частки та поведінкою розумної істоти, людини, стверджуючи, що і в макросвіті існує велика область, у якій проявляється статистичний, ймовірнісний характер причинно-наслідкових зв'язків – це область діяльності розуму. На доказ своєї точки зору для отримання подібного ймовірного розподілу Р.С. Нахмансон проводить експеримент з людьми, аналогічний двохщільному експерименту Юнга з мікрооб'єктами [14].

Випадковість вибору, як вважає вчений, – це неодмінна і найважливіша характеристика розуму як такого. Випадковий вибір у разі досить частого повторення подібних ситуацій забезпечує людському суспільству найбільш повне охоплення можливих шляхів до оптимального рішення і зводить до мінімуму помилки, пов'язані з неправильним обраною тактикою пошуку такого рішення. Тому і ймовірнісний характер законів руху частинок можна інтерпретувати як прояв їхнього розуму. Отже, хвильова функція – це «стратегія частки», яка є у свідомості частки і є результатом «роботи» цієї свідомості над відомою інформацією про світ. Отримуючи нову інформацію, частка, на думку Р.С. Нахмансон, коректує свою стратегію, тобто свою хвильову функцію, внаслідок чого і відбувається так званий колапс хвильової функції [13, с. 442-443].

Інший напрям у сучасній фізиці – концепцію свідомості в контексті квантової механіки – розробляє М.Б. Менський (російський фізик-теоретик, провідний науковий співробіт-

ник Фізичного інституту РАН) [11], який слідом за Дж. фон Нейманом і Ю. Вігнером аналізує вплив свідомості спостерігача на об'єкти мікросвіту і висловлює припущення про необхідність ввести в квантову механіку свідомість спостерігача як необхідний елемент [10]. Звернення до категорії свідомості, на думку вченого, допоможе вирішити одну з істотних загадок квантової механіки, пов'язану з вибором однієї з альтернатив мікрооб'єктів [12, с. 646].

На питання, що таке усвідомлення, на думку М.Б. Менського, слід відповідати: це вибір альтернативи при квантовому вимірі. Це положення пов'язано з парадоксальними властивостями квантової системи, які були неодноразово доведені експериментально: результат вимірювання не гарантує, що частка мала цю властивість і перед виміром, тобто властивості квантової системи, виявлені при вимірюванні, можуть не існувати до вимірювання. І лише після того, як вибір зроблено, виникає певна картина того, що відбувається, описана мовою класичної фізики. Поки ж вибір не стався, є лише квантова картина з властивою їй безліччю альтернатив [12, с. 644].

Концепція свідомості, яку розробляє М.Б. Менський, за його оцінкою, відкриває шлях до безпосереднього контакту між фізикою і психологією, а якщо дивитися ширше – то між природничими науками, з одного боку, і різними способами вивчення духовного світу людини – з іншого [10]. Відзначимо, що наведені міркування суголосні як ідеям М. Лосського, так і сучасним вимогам у побудові цілісної загальнонаукової картини світу.

Висновки. У концепції динамічного атомізму М. Лосського чітко простежуються волонтаристський, еволюційний і панпсихічний аспекти, які суголосні ідеям сучасного природознавства і можуть допомогти в розробленні метафізичного фундаменту цілісної загальнонаукової картини світу, яка об'єднує сфери живої та неживої природи. Сприйняття цих ідей науковим співтовариством відкриває можливість досягнення цілісного наукового мислення, спрямованого на подолання диференціації наук, і водночас вимагає нового філософського осмислення у світлі сучасних процесів побудови загальнонаукової картини світу.

Література

1. Гайдено П.П. Иерархический персонализм Н.О. Лосского / П.П. Гайдено / Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция / Н.О. Лосский // Философия науки и права СО РАН. – 1996. – № 1 (2).
2. Кадомцев Б.Б. Динамика и информация / Б.Б. Кадомцев. – 2-е изд. – М.: Наука, 1999. – 400 с.
3. Лосский Н.О. Очерк собственной философии / Н.О. Лосский; публ. и прим. О. Никифорова // Логос. – 1991. – № 1. – С. 123-132.
4. Лосский Н.О. Понятие субстанции как необходимое условие научного знания / Н.О. Лосский // Философия науки и права СО РАН. – 1996. – № 1 (2).
5. Лосский Н.О. Свобода воли / Н.О. Лосский / Избранное. – М.: Правда, 1991. – С. 485-599.
6. Лосский Н.О. Учение о перевоплощении // Учение о перевоплощении. Интуитивизм / Н.О. Лосский. – М.: Прогресс, 1992. – С. 10-134.
7. Лосский Н.О. Физика и метафизика / Н.О. Лосский // Философия науки и права СО РАН. – 1996. – № 1(2).
8. Лосский Н.О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция / Н.О. Лосский; сост. А. Поляков. – М.: Республика, 1999. – 408 с.
9. Марков М.А. О природе материи / М.А. Марков. – М.: Наука, 1976.
10. Менский М.Б. Квантовая механика, сознание и мост между двумя культурами / М.Б. Менский // Вопросы философии. – 2004. – № 6. – С. 64-74.
11. Менский М.Б. Концепция сознания в контексте квантовой механики / М.Б. Менский // Успехи физических наук. – 2005. – Т. 175. – № 4. – С. 413-435.
12. Менский М.Б. Квантовая механика: новые эксперименты, новые приложения и новые формулировки старых вопросов / М.Б. Менский // Успехи физических наук. – 2000. – Т. 170. – № 6. – С. 631-648.
13. Нахмансон Р.С. Физическая интерпретация квантовой механики / Р.С. Нахмансон // Успехи физических наук. – 2001. – Т. 171. – № 4. – С. 441-444.
14. Нахмансон Р. Двухщелевой эксперимент Юнга с людьми / Р.С. Нахмансон // Квантовая магия. – 2004. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 3187-3193.
15. Пенроуз Р. Тени разума: в поисках науки о сознании / Р. Пенроуз. – М.; Ижевск: Ин-т комп. исследований, 2005. – 688 с.
16. Степин В.С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция / В.С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с.
17. Уилер Дж. Квант и Вселенная / Дж. Уилер / Астрофизика, кванты и теория относительности; под ред. Ф.И. Федорова. – М.: Мир, 1982. – С. 535-558.
18. Хоофт Ж. О постулате «свободы воли» в квантовой механике / Ж. Хоофт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.chronos.msu.ru/old/discussions/hooft_svoboda_voli.pdf.
19. Conway J. The Strong Free Will Theorem / J. Conway, S. Kochen // Notices of the AMS. – Volume 56, Number 2. – P. 226-232.
20. Kwiat P. Quantum Seeing in the Dark / P. Kwiat, H. Weinfurter and A. Zeilinger // Scientific American. – 1996. – November. – P. 72-78.

Анотація

Шталович І. В. Концепція динамічного атомізму М. Лосського в контексті сучасних наукових пошуків. – Стаття.

У статті розкриваються три головні аспекти концепції динамічного атомізму М. Лосського в контексті сучасних наукових пошуків. По-перше, волонтаристський аспект, який враховує думки філософа, що воля субстанціонального діяча вільна. Аргументовано, що ці ідеї не втратили свого наукового потенціалу («теорема про свободу волі», інтерпретації квантових парадоксів). По-друге, еволюційний аспект, на якому акцентується увага з точки зору глобального еволюціонізму. На думку мислителя, атоми, молекули, одноклітинні та багатоклітинні організми, людина, соціальні союзи, а також і космічні об'єкти виникають як єдине органічне ціле. По-третє, панпсихічний аспект, покликаний заповнити якісну прірву між живою і неживою природою. На думку М. Лосського, матеріальні процеси завжди здійснюються як «психоматеріальні». Зазначене положення є суголосним сучасним науковим гіпотезам про співвідношення свідомості та неживої природи (існування «розуму» в мікросвіті, вплив розуму людини на мікросвіт).

Ключові слова: російська філософія, М.О. Лосський, динамічний атомізм, природознавство, наукова картина світу.

Аннотация

Шталович И. В. Концепция динамического атомизма М. Лосского в контексте современных научных поисков. – Статья.

В статье раскрываются три главных аспекта концепции динамического атомизма Н. Лосского в контексте современных научных поисков. Во-первых, волонтаристский аспект, который учитывает идеи философа о свободе воли субстанционального деятеля. Аргументировано, что эти идеи не потеряли своего научного потенциала («теорема о свободе воли», интерпретации квантовых парадоксов). Во-вторых, эволюционный аспект, на котором акцентируется внимание с точки зрения глобального эволюционизма. По мнению мыслителя, атомы, молекулы, одноклеточные и многоклеточные организмы, человек, социальные союзы, а также космические объекты возникают как единое органическое целое. В-третьих, панпсихический аспект призван заполнить качественную пропасть между живой и неживой природой. По мнению Н. Лосского, материальные процессы всегда осуществляются как «психоматериальные». Указанное положение созвучно современным научным гипотезам о соотношении сознания и неживой природы (существование «разума» в микромире, влияние разума человека на микромир).

Ключевые слова: русская философия, Н.О. Лосский, динамический атомизм, естествознание, научная картина мира.

Summary

Shatalovych I. V. The Lossky's concept of dynamic atomism in the context of modern scientific research. – Article.

The article opens distinguishing features of a picture of the world in Nikolay Lossky's philosophy. The context for the analysis is actual ideas of modern natural sciences. The author of article evolves three main aspects: voluntaristic, evolutionary, panpsychical in Nikolay Lossky's philosophy. The first aspect is voluntaristic aspect. The main definition and essence of the substantive actor is a free will. The second aspect is the evolu-

tionary. The nonliving, living and social substance is considered as uniform universal evolutionary process. The third aspect is panpsychical. The nonliving nature has elements of mental activity. These aspects have accurate accord with actual ideas of modern natural sciences. They are important for the metaphysical base of a complete picture of the world. These ideas help to overcome the problem of differentiation of sciences. These ideas need in new scientific interpretation.

Key words: Russian philosophy, N.O. Lossky, dynamic atomism, natural science, scientific picture of the world